

Mindennapi élet

A MÁGNÁSOK

Az ország legfőbb világi és egyházi méltóságait, a megyei főispántól felfelé, szinte kizárólag a főnemesek töltötték be. A közigazgatás és igazságszolgáltatás felső szintjei mellett a huszártiszti és a diplomáciai pálya kínált még rangjukhoz illő karriert. A gazdálkodás ritkán számított hivatásszerű foglalatosságaik közé, legfeljebb ménesük iránt mutattak érdeklődést. Az 1830-as évekig csak ők utaztak és láttak világot, a korszerűbb gazdálkodással kísérletező kevesek is közülük kerültek ki. A műkedvelő festészet, régiségbúvárkodás, a színházi és zenei élet pártolása, sőt irányítása, a vadászat, sport-, főleg lovasbravúrok végrehajtása számított még rangjukhoz méltó elfoglaltságnak.

A főúri családok életmódját hagyományaik és anyagi lehetőségeik szabták meg. Egy történelmi közhely szerint a magyar mágnás Bécsben élt, külföldön utazgatott, az udvari körökben keleties pompával, gavalléros pazarlással tüntette ki magát, hazájáról alig tudott valamit, magyarul nem beszélt. Valójában a többség a birtokán álló kastélyában élt, jövedelme nem is tette volna lehetővé a Bécsben lakást, legfeljebb rövid időre, főleg a farsang idejére költözött a divatossá váló Pestre, a kevésbé tehetősek pedig a birtokukhoz közeli városba.

A mágnások házastársát általában a magyar vagy a birodalmi arisztokrácia köréből választottak. A házasságkö-

A Széchényi család címere



A Festetics-kastély Keszthelyen





Nemesi kastély Tarnamérán, 1780

tésnél érdek, kombináció, a szülők akarata döntött. A főúri családokban éppúgy jellemző volt a sok gyerek, mint az egész társadalomban, és a gyermekhalál nem kímélte őket sem. Az idősebb Wesselényi Miklós és Cserey Ilona tizenhárom gyermeke közül egyedül az árvízi hajós érte meg a felnőttkort. A családot nagyszámú személyzet vette körül: komornyik, inas, huszár, kocsis, kertész, vadász, szakácsné, konyhalány, mosólány, szobalány. A gyereket dada, pesztra, később házitanító nevelte.

A magas arisztokrácia tagjai közül sokan, kivált a nők, nem tudtak magyarul (németül, franciául beszéltek). Az elnémetesedés Mária Terézia korában kezdődött, és az erdélyi főnemességet kevésbé érintette. A magyar nyelv nem tudását a közvélemény sokáig az előkelőség jelének tekintette, és ha egy magyar főúr ezen a nyelven szólalt meg valahol, ezt mint feltűnő jelenséget emelték ki az egykorúak. Az 1830-as években a nemzeti öntudat erősödése őket is megérintette: ekkor kezdtek el magyarul tanulni, nyelvtanároktól, de még a főrendi reformellenzék egy része is rosszul beszélt a nyelvet.

A BIRTOKOS NEMESSÉG

A 19. század első kétharmadában a közélet és a társadalmi mozgalmak jellegét kétségtelenül a birtokos nemesség határozta meg legerősebben. A korszakot – e réteg jellegzetes képviselői után – a táblabírák korának is

nevezték. Ezek az évtizedek, a régi jó táblabírák világa fiaik és unokáik, a majdani dzsentrí emlékeztetőben aranykorra nemesedtek.

A birtokos nemesség életének keretét a vidék, főleg a falu adta. Élettere legfeljebb a megyeszékhelyig terjedt, de oda sem sűrűn járt: még a megyei tisztséget viselő is jórészt otthonról intézték hivatali ügyeiket, például a szolgabírák ott fogadták az ügyes-bajos dolgaikkal hozzájuk fordulókat.

A nemes lakóháza a kúria volt, amelyet a Felvidék gazdagabb családjai esetében gyakran kastélynak neveztek. Általában a község házai közé épült, udvara éppúgy a gazdasági tevékenység színtere, mint a parasztporta. Nem reprezentatív park, hanem otthonosabb, szerényebb kert terült el mögötte.

A többnyire földszintes, hosszú téglalap alaprajzú házban átlagosan 3–6 szoba sorakozott. A középpontban a társasági élet színterét, az ebédlőt helyezték el, mellette a család lakószobáit, vendégszobát, konyhát, éléskamrát, esetleg cselédszobát találunk. Az építőanyag lehetett kő, téglá, fa és vályog is, a tetőt fedhette faszindely, szalma, az igényesebb épületeket cserép. A ház alatt pince, körülötte gazdasági épületek sora: istállók, kocsiszín, szénapajta helyezkedett el. Hátról veteményeskertet, gyümölcsöst, a módosabbak díszkertet alakítottak ki.

A berendezés kevés darabból állt, egyszerű és masszív, értékesebb bútoraik nemzedékről nemzedékre öröklődtek. Az ebédlőt a nagy tölgyfa asztal uralta, a sarkokban álltak a pohárszékek, a kandalló vagy kályha, körben székek és kártyaasztalok. A szobákban ágyneműtől duzzadó ágyak, néhány ruhásszekrény és vásznakkal tömött ládák. Kárpitozott bútorok és függönyök csak a jobb módú és polgárosultabb családoknál találhatók. A meleget általában

kemence szolgáltatta. A falakon az ősök portréi, szentképek és csataképek függtek a falóra és a rézkeretes tükör társaságában.

A II. József halála után fellobbant hazafias lelkesedés hosszú időre visszahozta a magyar ruha divatját. A vidéki magyar úr zsinóros mentét vagy dolmányt viselt, hozzá szűk nadrágot hosszú szárú vagy kurta sarkantyús csizmával, fején kucsmát, oldalán kardot. Az európai öltözet a harmincas években kezdett hódítani.

A nőknél a divat többször változott, és sokkal tagoltabb volt társadalmi helyzet és alkalom szerint. A kevésbé módosak viselete egészen eltért a gazdagokétól, és nem volt alávetve a divat változásainak. Mindkét nemnél a tartósság volt a fő szempont: a díszruhák nemzedékeken keresztül szolgálták a családot, de a köznapi öltözetet is viselték akár 15–20 esztendőn át is. A ruházat egy részét – a fehérneműt és ágyneműt – otthon állították elő: még a jómódú birtokos felesége és lánya is részt vett a fonásban, szövésben, varrásban.

A hagyományos társadalomban jóléten elsősorban az élelmiszerek bőségét értették. Szigorú elv volt: csak ami a háztól kitelik, és a háztól szinte minden kitelt, így az evés-ivás a pazarlásig ment. A személyzet népes, mert a bérek alacsonyak voltak, azt is nagyrészt természetben fizették. A cselédséget főleg jobbágyaik fiai és lányai közül nevelték ki.

Gyakoriak voltak a vendégeskedések, lakomák, amelyekre minden alkalmat megragadtak, hogy megtörjék a falusi élet egyhangúságát. Ezek a magánjellegű összejövetelek pótolták az egyesületeket, kiegészítették a községi fórumait, a fiatalok itt sajátították el a társasági érintkezés szabályait, és természetesen a szórakozásnak (kártya, tánc) is alkalmat nyújtottak.

Az információáramlás legfontosabb csatornája a személyes találkozás volt. Az 1840-es évek előtt modern



Nemesi viselet. Színezett rézmetszet, 1816



A marosújvári Mikes-kastély. Az épület előtt a személyzet. Gouache, 1789



Falun lakó nemesek.
Színezett rézmetszet, 1816

magyar sajtó híján a legnyitottabbak az augsburgi *Allgemeine Zeitung*ból tájékozódtak a világról. A műveltebb nemesség könyvtárában jogi és történeti munkák, latin klasszikusok, német és németre fordított angol és francia regények mellett feltűntek a magyar irodalom kortárs alkotásai is. Legnagyobb népszerűségnek Kisfaludy Sándor művei örvendtek.

Az 1820-as évektől két irányból jelentek meg repedések a nemesi idyllen. Egyrészt a háborús konjunktúrát követő szűkebb időkben megindult egy lassú, egyre szélesebb kört érintő eladósodás, ami az 1840-es években felgyorsult; a polgári korszakba már tekintélyes adósságteherrel lépett át a birtokos nemesség. A másik oldalon egy kisebb csoport: az árutermelésbe és a kortökes vállalkozásaiba bekapcsolódott középbirtokosok és a nemesi értelmiség tudatosan szakított a nemesi értékrenddel és a patriarchális életformával.

A KISNEMESSÉG

A kisnemesség földdel rendelkező, mezőgazdaságból élő része többnyire kétkezi munkával maga művelte földjét. Az armalisták közül sokan városi, mezővárosi iparosként, kereskedőként keresték kenyerüket. Egyes pályákon arányuk feltűnően magas volt; a csizmadiamesterséget például sok helyütt kifejezetten nemesi

iparként tartották számon. A rendi Magyarország által kínált viszonylag kisszámú értelmiségi és hivatalnoki pályán (jegyző, tanító, gazdatiszt) számarányát messze meghaladó mértékben képviseltette magát a kisnemesség. Az alsóbb megyei hivatalokat (várnagy, esküdt, útbiztos) általában soraikból töltötték be. Az iskoláztatás mint a felemelkedés kizárólagos útja a 18. század végétől a kisnemesség számos családjának tudatos programjává lett.

A kisnemesség zömének vagyoni, jövedelmi viszonyai semmiben nem különböztek a parasztságtól, a külső szemlélő anyagi kultúrájukban sem látott lényeges eltéréseket. Valójában az élet minden területén igyekeztek kifejezésre juttatni különállásukat: település, lakás, ruha vagy viselkedés egyaránt hordozhatott szimbolikus jelentést – ezért kötött némelyik nemes gazda még szántáshoz is sarkantyút, vagy ezért került feltűnően sok kisnemes hatalmaskodás, verekedés miatt bíróság elé.

A kisnemesség tekintélyes hányada nemesi vagy kúriális községekben lakott, ezek gyakran nevükben is viselték a nemes jelzőt. Egyes helyeken az elkülönülésre törekvés ikerfalvakat hozott létre, mint a Veszprém megyei Nemesszalók–Pórszalók, vagy a mai Celldömölköt alkotó Nemesdömölk–Pördömölk esetében. Másutt egy helységen belül alakult ki a Nemes sor, Nemes utca, Nemesvég, Nemes udvar. A határhasználat rendjében is elkülönültek, ennek emlékét a Nemes tag, Nemes szer, Nemes erdő stb. elnevezések őrzik. A nemesi községet évente választott hadnagy és esküdték irányították. Nemesek és úrbéresek által közösen lakott falvakban a bírót, az esküdtet, a **kurátort**, a **presbítereket** és mezőbírót általában a nemesek közül választották, a paraszt csak kisbíró, bakter vagy harangozó lehetett.

Házaik építőanyaga, mérete, beosztása megegyezett a helybéli parasztházakéval, de az ámbituszt (egyik oldalán nyitott tornácot vagy folyosót) tartó, a klasszicista építészetből ellesett oszlopok egy ideig csak az ő épületeiket díszítették. A városi bútortok egyszerűbb, olcsóbb darabjai is az ő házaikban jelentek meg először.

Elkülönülésüket erősítették házasodási kapcsolataik is. A szokásjog elvárta, hogy kerüljék a keveredést a jobbággyokkal; ezt a törvényt általában csak a legszegényebbek szegték meg. A Dunától keletre nem is ismerték az *agilis* fogalmat (nemes anya és nem nemes apa gyermeke). Származástudatuk sokkal erősebb volt, mint a jobbággyoké, őseiket 6–7 generációra visszamenően is számon tartották. Segítette ebben őket fejlettebb írásbeliségük is. Nemzettségük előkelőségét kifejezte a templomi ülésrend, házuk helye a településen, legvégül pedig a temető rendje. Megkülönböztették magukat névadási szokásaikkal, például a ritka, bibliai vagy idegen hangzású keresztnévvel. A megszólításnál, köszönnél a nemes elvárta.

hogy a paraszt előre köszönjön neki, urazza, tekintetes úrnak, kegyelmednek szólítsa. A rendi örökség az emberi kapcsolatokban igen szívósnak bizonyult: még a 20. század közepén is elevenen élt a falvak társadalmában.

A POLGÁRSÁG

A polgári értékrendet a szaktudás és a munka, valamint a család becsülete, vallásosság, takarékoság, a testülettel, a várossal és a felsőséggel szembeni lojalitás jellemezte. Az új típusú polgárságnál ez a kezdeményező-készséggel, vállalkozó kedvvel is kiegészült.

A század elején megjelenő vállalkozó típusú polgárság – az elzárkózó régiekkel szemben – nyitottabb volt társadalmi kapcsolataiban is; a vallási, nemzetiségi határokat bátrabban lépte át párvalasztáskor, összekötetések alakításában. A házassági, öröklési szokásokban és a családi életben viszont a nyers anyagi érdek uralkodott.

Az 1840-es években főként a zsidó és a német származású vállalkozók elől jártak a magyarosodásban, de a hagyományos német polgárság, sőt néhol a délszláv szórványok asszimilációja is megkezdődött. Jelzi ezt, hogy polgárok olvastattak, fordítottak maguknak magyar újságokat, a budai dúlők magyar nevet kaptak, a hatalmas pesti Német Színház 1847. évi leégése után pedig már nem épült újjá – kellő közönységigény híján.

A polgári élet színtere a polgári ház, illetve a nagyvárosi bérház. A kispolgári lakások többsége 1–2 szobából, konyhából, kamrából állt. A bútortart ezekben

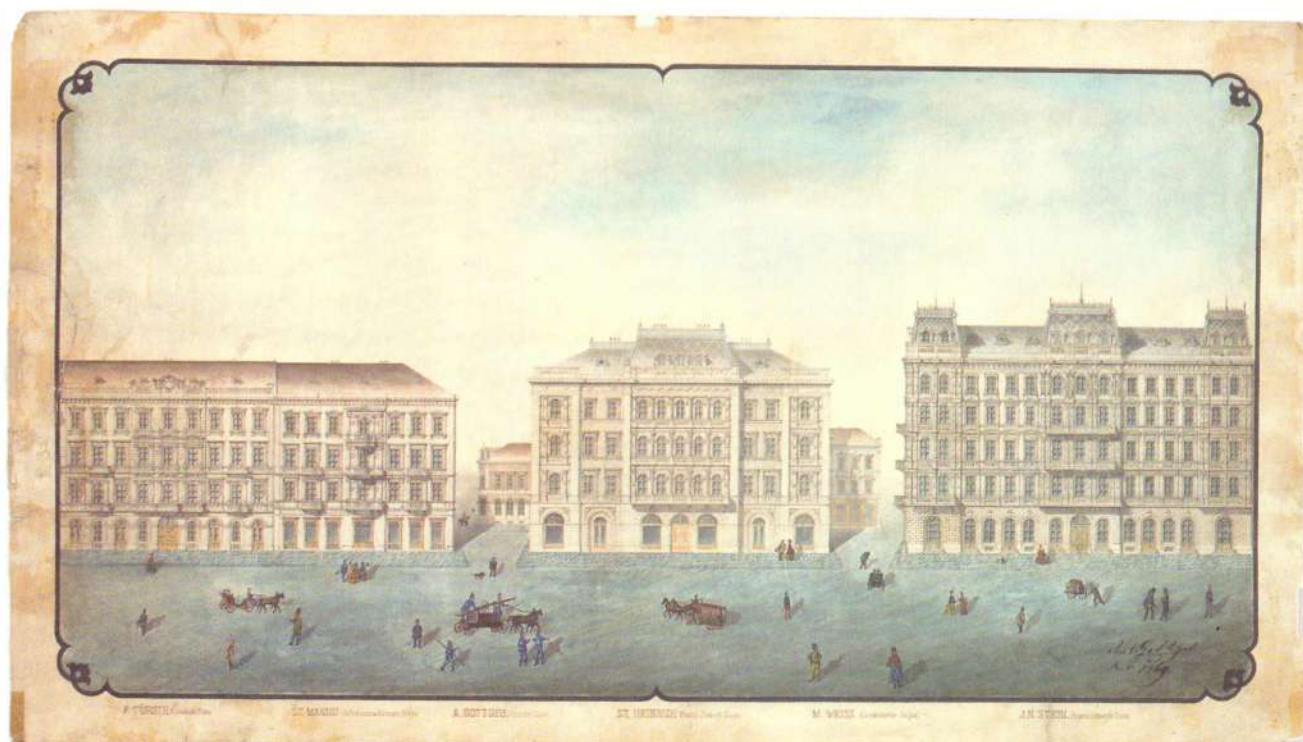


Pesti szabómester polgárőr egyenruhában. Liedke Károly olajfestménye

kurátor • A protestáns egyház-község anyagi ügyeire felügyelő, választott világi vezető. [FZ]

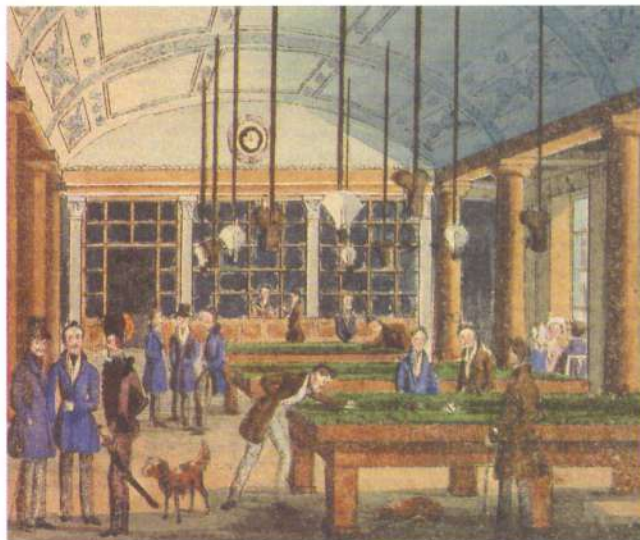
presbiter • A protestáns egyház-község élén álló egyházközségi tanács, illetve egyháztanács választott világi tagja. [FZ]

Pesti házak homlokzata, 1859–1874





Biedermeier szobabelső.
Rekonstrukció



Biliárdterem a pesti Redoute-ban.
Színezett litográfia, 1837

Lófuttatás Pesten. Színezett litográfia, 1827



több személy által használt egyszerű ágyakból, asztalból szekrényekből állt. A dolgozó-, fogadó-, ebédlő és hálószobák elkülönítését lehetővé tevő 3–4 szobás lakás csak a módos középpolgárságnak jutott. Ide már fényezett, mivesebb biedermeier stílusú bútort, kárpitozott ülógarnitúrát, kecses asztalt, sublódót, szekrényt, könyvespolcot, íróasztalt vagy szekretert, zongorát állítottak, a falakra keretezett tükört, képet, órákat akasztottak.

A házak első emeletét gyakran teljes egészében elfoglaló nagypolgári lakás legalább 4–5 szobából állt. Világos, nagy, reprezentatív helyiségek

(ebédlő, szalon, fogadó, dolgozó) ablakaikkal az utcára néztek, a csendesebb, de levegőlenebb és sötétebb udvari fronton a hálók és gyermekszobák kaptak helyet, valamint a többfős személyzet. A nagypolgári lakás berendezése a középpolgári elegánsabb változata volt, díszesebb kivitellel, értékesebb anyagokból, több díszítő elemmel (kárpit, szőnyeg, függöny, kép, tükör). Különmosdóhelyiséggel azonban ezek a lakások sem rendelkeztek; mosdani a szobákban, tállal és kancsóval lehetett, illemhelyet az udvarban, rangosabb lakásoknak az emeleti folyosón építettek ki. A polgári lakás alakításában a család kényelme volt a fő szempont, de mivel belmagasságukat az utcai, reprezentatív célokat is szolgáló helyiségekéhez (négy-öt méteres) igazították, nem voltak elég lakályosak; nehéz volt őket kifűteni, s a hűvös ellen szükséges sok nehéz függöny részben a nagy ablakok által adott fényt is elfogta.

Az új polgárság megjelenésével függ össze az igényesebb környezet és kulturáltabb időtöltési módok kialakulása és az urbanizáció előrehaladása. A modern város alapjait megteremtő fejlesztések kezdeményezői nem az akadémikus városvezetésből, hanem a kormányzat egyes képviselői (József nádor) és a hagyományos szerkezeten kívül álló vállalkozók közül kerültek ki.

Az üdítő séta, a kirándulás, a piknik, étterem és cukrászda, színház és hangverseny látogatása, az újságolvasás és kávéházi beszélgetés, sálk és biliárd, valamint a sport a színház közepén lett a városi polgári életmód megszokott kelléke a nagyobb városokban. Ekkor alakultak ki az ehhez szükséges terek; sétányokat, parkokat, köztereket rendeztek ültetők be, kirándulóhelyeket (vendéglőket) nyitottak, fagyaldák vártak vendégeket. A vidéki városokban is sorra emeltek színelőadások, bálok, hang-

versenyek rendezésére is alkalmas termeket (korabeli szóval szálákat), színházakat, vigadókat. Pesten megkezdtek egyes utcák csatornázását, ivóvizet adó közutak építését, bár a többség kénytelen volt az ásott kutak és a Duna lajtából hordott vizét inni. A belvárosi utcák kövezetet és világítást kaptak, a környékről szálló poros szél felfogására ligeteket, fasorokat telepítettek.

A városi – sőt gyakran a vidéki – értelmiség jelentős szerepet játszott a polgárosodás előrehaladásában, így a polgári életforma egyes elemeinek elterjedésében is.



Csónakázók a pesti Városligetben.
Színezett litográfia, 1860

A VÁROSI SZEGÉNYEK

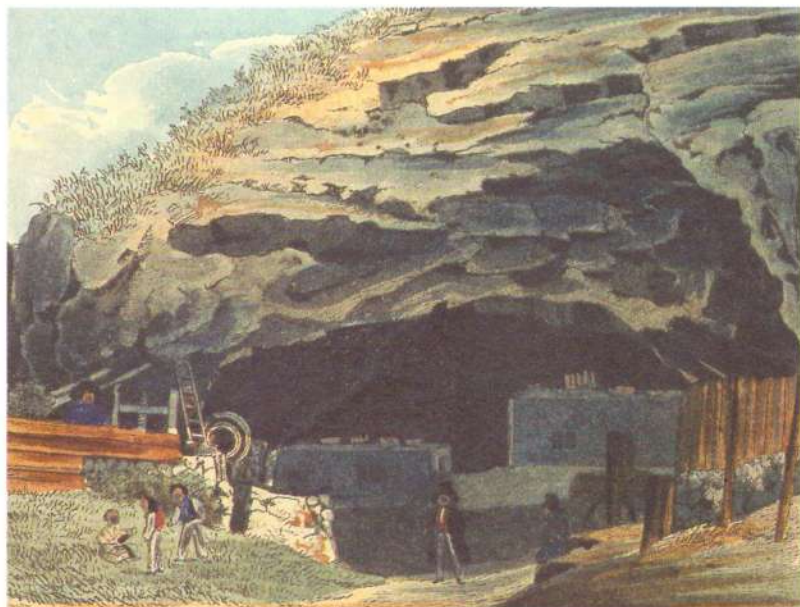
A városok kétkezi dolgozóinak népes csoportját alkották a kézműveslegények és az inasok. Napi 10–14 órát dolgoztak, többnyire a műhelyben vagy a mester fedele alatt laktak, saját családot nem alapíthattak. Viszonylag gyakori mozgalmakkal főleg életkörülményeik ellen tiltakoztak: ilyenkor elpanaszolták, hogy gazdájuknál a földön alszanak, ezért sokan felfáznak, tüdőgyulladást kapnak, reumatikus fájdalmaktól szenvednek.

A születő gyári munkásság életkörülményei és munkaviszonyai nagyon különbözőek voltak. A hiányszakmák szakmunkásait a vállalkozók igyekeztek jobb fizetéssel és jobb életkörülmények biztosításával megtartani. Az óbudai hajógyár például kis lakótelepet és külön kórházat épített számukra. Az alacsony képzettségű, szakismerettel nem rendelkező többség azonban rendkívül rossz körülmények között élt és dolgozott.

A szegénység túlnyomó része éppen a lakásínség miatt szenvedett. A hirtelen növekedésnek indult városok – főként Pest – lakáskínálata nem tartott lépést a lakosságszám emelkedésével. A magas lakbérek miatt a szoba kiadása, sőt az albérlet is jó üzletnek számított, a szegénység csekélyke jövedelmét viszont nagyon megcsapolta. Emiatt nagy nyomor és zsúfoltság volt, főleg a külváro-

sokban. Egy szobát olykor két-három többgyermekes család bérelt, a körülményekhez képest drágán. A béreket negyedévente kellett fizetni, ilyenkor tömegek költöztek szegényes holmijukkal, vagy mert kitétek őket, vagy mert – ritkábban – olcsóbb bérű hajlékot találtak. A munkások jó részének lakáskörülményei a városi szegénységével voltak azonosak.

Barlanglakások Buda környékén.
Színezett litográfia, 1837



PARASZTSÁG

PARASZTI ÉPÍTÉSZET

A magyar népi építészet kutatói a lakóépületek alapján a következő háztérületeket különítették el egymástól: kisalföldi, közép- és délnyugat-dunántúli, drávai, alföldi (másként középmagyar), északi, szamosi és székely háztérület. Ezek kialakulását, illetve határozott elkülönülését, azaz a népi építkezés nagytáji differenciálódásának időszakát a 17. századra teszik. A 18. században a korábban létrejött különbségek még inkább elmélyültek, sőt a nagytáji egységeken belül kisebb térbeli egységek elhatárolódása is megfigyelhető. A 19. század pedig a sokszor csak néhány falura kiterjedő kistáji típusok virágkorának nevezhető.

kályhaskemence • A kályha szó a 15. század végétől szerepel az írott forrásokban, napjaink köznyelvében zárt, szobai tüzelőberendezést jelent. Eredetileg a csempével borított tüzelőberendezésnek csak egy-egy részét (szemét, csempéjét) jelölte, amely égetett, esetleg mázzal fedett

agyagból készült. Napjaink néprajzi irodalma a kályhaszemekkel, csempékkel kirakott zárt szobai tüzelőt nevezi kályhaskemencének, megkülönböztetve azoktól a kemencéktől, amelyekben nincsen agyagból égetett csempeberakítás. [KGy]

Parasztház Zamárdiban, 1847



A Dunántúlon már a 18. században megfigyelhető négy önálló arculatú építkezési táj. A Nyugat-Dunántúlon a fa még kizárólagos építőanyag volt, a lakóházak falai keresztfejes boronafallal épültek. A 18. század végén már **kályhaskemencés**, azaz füsttelenített lakószobájú házak vannak nagyobb számban. A füstskönyha egyik sarkában nagyméretű lapos kemence állt. Ezen a tájon minden helyiség a szabadból nyílt. A lakóépületnek részei voltak a különféle kamrák, egyéb tárolóhelyiségek. A térség jellegzetes szóróványtelepülésein, a szerves településeken a módosabbak tulajdonában megtalálhatók voltak a kerített házak, amelyek egy fedél alatt egyesítették a lakó, tároló és gazdasági funkciókat. A patak-völgyekben elhelyezkedő utcás falvakban azonban legfeljebb L alakban hajlított házak voltak. A telek jellegzetes gazdasági funkciókat ellátó épülete a téglalap alaprajzú pajta, amely gyakran sövényfallal is készült. A lakóhelyiséggel egy fedél alatt épült kamrák mellett gyakoriak a többnyire egyszintes önálló kamraépületek, a kástuk. A táj szőlőhegyeinek jellegzetes építményei a szintén boronafalú prэшázás pincekamrák.

Közép-Dunántúl önálló építészeti tájához a Balatonfelvidék és a Bakony vidéke tartozik. A faépítészeti jörszerével teljesen eltűnt, és a sövény is nagymértékben visszaszorult, építőanyagként a kő vette át helyüket. A térség egyes régióiban, mint például a Káli-medencében a kőépítkezés kizárólagossá vált. A rangos építőanyag nagymértékű elterjedése valószínűleg összefügg a táj nagyobb lélekszámú kisnemesi lakosságával. Itt is minden helyiség a szabadból nyílik, azonban a lakóépületek udvari homlokzatának hosszában tornác hiányzik.

Talán a Balaton-felvidéki bortermelés eredményeként a lakóházak alatt pincék is találhatók – már a késő középkor óta. A kőből épült falak lehetővé tették, hogy a tetőszerkezet gerincét alkotó szelvénygerendát ne ágasok, hanem a háromszög alakban felmagasított keresztfalak tartsák. Az istállók a lakóépület folytatásában helyezkedtek el, a beltér fontos építménye volt itt is a pajta. A szőlőkben a nagyobb birtokosok alapincézett barokkos prэшázai mellett a szervesebb, boronafalú prэшázás pincekamrák is megtalálhatók voltak.

A Nyugat-Dunántúlon hasonlóan a Dél-Dunántúlon is sokáig megmaradtak

a népi építkezés régies vonásai. Az itteni falvak osztott, másként kétbaltelkes településszerkezete azonban különbözik attól. A lakóudvartól távolabb, a település külső övezetében elhelyezkedő gazdasági udvaron épültek az istállóval egybeszerkesztett tárolóépületek, az istállópajták. A boronafal már a 18. században is majdnem ismeretlen volt, helyette talpas-vázás sövényfalat készítettek. A lakóházak helyiségei a Dél-Dunántúlon is külön bejáratú az udvarra nyílnak. A 19. században az oldaltornác széles körben elterjedt, sőt a lakóépületek nemritkán előtornácot is kaptak az utca felől. Ezen az építészeti tájon is két tüzelő volt található a lakóépületben: a szobában kályhaskemence állt, a füstökonyhában pedig kisebb méretű, kerek sárkemencét használtak.

A dunántúli házvidékek között számos alföldi jellegű vonásával sajátos helyet foglal el a Kisalföld. A fal anyaga itt a föld, a jellegzetes fecskerakásos fal még a 20. században is általános volt. Csak erre a vidékre jellemző – habár korábban szélesebb körben elterjedt – sajátosság, hogy a földfalat vázszerkezettel erősítették.

A központi házvidéknek is nevezett Alföldön két nagy földrajzi térség különböztethető meg – a Duna-Tisza köze a hozzá földrajzilag kapcsolódó térségekkel és a Tiszántúl –, létezik azonban egy harmadik, társadalmilag elkülöníthető régió is, ezt a mezővárosok alkotják. Sajátos jelensége a nagytájnak az, hogy a 19. század folyamán határozott egységesülési tendenciák jelentkezése tapasztalható, míg másutt a népi építészet táji differenciáltsága elmélyül, fokozódik.

A Duna mente, Duna-Tisza köze és a Dél-Alföld elkülönülését a legkézzelfoghatóbban a tüzelőberendezések rendszere mutatja meg. A többnyire háromsztatú lakóházakon egy, központi bejáratot találhattunk Alföld-szerte. Az épületben egy szobai zárt és egy konyhai nyílt tüzelő volt, amely egységet alkotott. A szobai zárt tüzelők még a 18. században is nagyjából kályhaskemencék voltak és csak a 19. században alakultak ki a siskának, dorkónak, banyakemencének is nevezett kályhaszem nélküli változataik. A konyhának nevezett helyiségből pedig hiányzik a nyílt tüzelőnek a kémény alatti középpadkával megvalósított változata. A fal anyaga a föld, amelyet



Parasztház Kékkúton (Káli-medence)



Parasztházak Tokajban



Parasztházak a Felső-Tisza-vidékről

Szlovák lakóházak a Felvidékről



többnyire vertfal változatában készítették el. Már a 18. században általános volt a nádfedés.

A Tiszántúlon szintén háromhelyiséges, központi bejáratú lakóházakat emeltek: egy lakóhelyiség, a pitvarnak nevezett konyha és a kamra nyert elhelyezést. Az épületben két, esetenként három tüzelőberendezés volt. A szobában a kemencék kályhaszem nélküli, boglya alakú változatát találhatjuk, amelyet a pitvarból fűtöttek. Az egész Tiszántúlon ez volt az uralkodó szobai tüzelő. Ehhez a boglyakemencéhez az ajtó és kemence közötti falszakaszon gyakran társítottak egy nyílt tüzelőberendezést, a kandallót. A pitvarban szintén nyílt tüzelő, a konyha közepén elhelyezett padka szolgálta a gazdasszonyt mindennapi főzése alkalmával. A fal anyaga

itt is a föld volt, azonban nagyméretű, égetetlen vályog-tégla formában.

A felvidéki népi építkezési régiót a Sajó folyása mentén húzott észak–déli irányú vonallal egy nyugati és egy keleti részre oszthatjuk. A Felvidék nyugati felének jellemző településformája az útifalu volt. A szobából, konyhából, kamrából álló lakóházhoz további gazdasági funkciójú egységeket – további kamrákat, istállókat – építettek hozzá, míg a kisebb ólak és a csűr vagy pajta külön épületként jelent meg a telken. A 18. században még boronafalat és talpas-vázás szerkezetű sövényfalat is építettek. A század végén a megyei hatóságok azonban tiltani kezdték a faépítkezést. A tiltások eredménye a 19. században mutatkozott meg a földfalak terjedésével. A tető-

fedés anyaga a rozsszalmából készített zsúp volt.

A Felvidék keleti felén szintén útifalukat találunk. A terület elkülönítő jellemvonása a talpas-vázás építésmód. Itt is általános volt a háromhelyiséges, szoba, pitvar, kamra tagolású épület. A Felvidék nyugati részén elterjedt fűtőberendezéshez hasonlóan az itteni kemence is nagyméretű. Lényeges különbség viszont, hogy itt idejekorán megoldották a füstelvezetést a kabolának nevezett füstelvezetővel. Ez a kemence szája fölötti négyyszögletes füstfogóból és a kemence fölött a pitvarba vezető kürtőből állt. A kamra megtartotta eredeti tárolófunkcióját, nem vált hálóhellyé. A háromrésze osztható csűrök keresztfejes boronafalúak voltak, a két szélső fiók a termés

tárolására, a középső rész, a szerű a cséplés helyszínéül szolgált.

Az erdélyi magyar falvak népi építészete a 20. században számos kistáji változatot mutat, amelyek előzménye a korábbi századokban három régió, Közép-Erdély, a Székelyföld, valamint a Kárpátok koszorúján kívüli Moldva volt.

Közép-Erdély építőanyaga a boronafal. A tetőszerkezet szarufás, meredek hajlásszögű kontyolt nyeregtető, a fedél anyaga pedig teregetett szalma. A 18. században a kétosztatú – házból és pitarból álló – lakóépület a leggyakoribb. A házban (szoba) egy kemencéből és a kemence szája előtti széles padkából álló tüzelőberendezés volt. A padka fölé cserépből vagy tapasztott vesszőfonatból készült lángfogót állítottak.

A Székelyföld kizárólagos építőanyaga a fa. Az épületek tetőszerkezete kizárólag szarufás, és az igen meredek tetőket teregetett szalmafedéssel borították. A zsindefedés a nemesi udvarházak közvetítésével kezdett terjedni. A székelyföldi népi építészet nagyon jellegzetes elkülönítő sajátossága az ereszes ház. Az épület két-, esetleg háromosztatú, az ereszből lehet bejutni külön-külön a kicsiházba, illetve a parádesházba. A parádesház megosztásával esetleg egy tárolási célt szolgáló oldalkamrát is kialakíthattak. Mindkét házban található tüzelőberendezés, amely nyílt tüzelésű kandalló. Zárt tüzelő – kenyérsütő kemence – csak az ereszben van.

A 19. század elején a gabonakonjunktúrába bekapcsolódó vidékeken az épületek minőségi javulása figyelhető meg. Az anyagi fellendülés lehetővé tette, hogy a falvak tehetősebb parasztjai megbízásaikkal céhes építőmestereket tartsanak el. A jobbágyfelszabadítás utáni időszakról egyre nagyobb szerepe lesz a szakiskolákban tanult falusi mestereknek, akik tanulmányaik alatt korszerűbb technikákat és formákat is elsajátítottak: egyre szűkebb térre szorul vissza a faépítkezés, terjed a földfal (vályog- és vertfal) mint építőanyag; egyes körzetekben elterjed a kőépítkezés. A 19. század közepétől – elsősorban a rangosabb épületeken – megjelent a cserépfedés; a tornácos ház különféle formái és alaprajzi változatai a magyar nyelvterület egészén terjednek; a füstelvezetés legkorszerűbb változata, a szabadkémény dinamikus terjeszkedik minden irányba; a házépitésben egyre nő a specia-



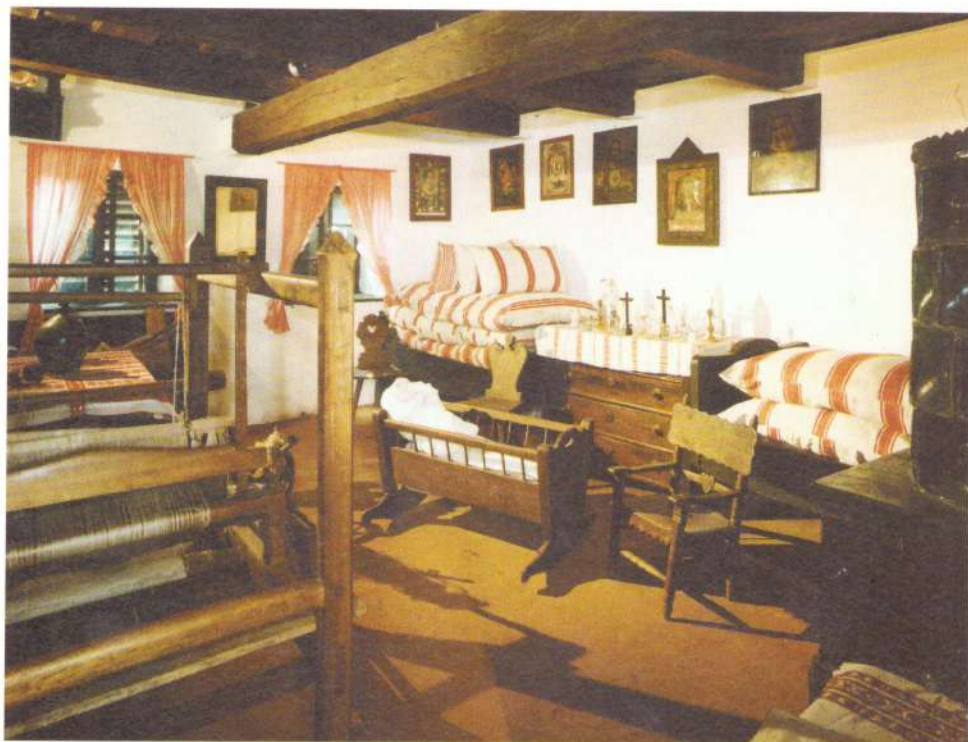
Tulipános láda, 1834

listák, céhes iparosok szerepe, terjednek az asztalos készíttette üvegezett, nyitható ablakok, a vésett, betétes ajtók; szinte mindenütt megjelennek a történeti stílusok egyes elemei a paraszti épületeken, leginkább a házoromzatok vakolatdíszein.

A PARASZTHÁZ BÚTORZATA

A 19. század folyamán számos új elem honosodik meg a parasztház bútortárában, míg a korábbi bútorok egy része kiszorult a használatból. Ezek közé tartozik a középkorig visszanyúló múlttal rendelkező ácsolt láda is. Az évszázadokon át egyetlen tárolóbútor a 19. század első felében az alföldi falvakban már kimaradt a meny-

Módos gazda házábanak szobája. Buzsák, 19. század közepe





Tál. Felsőhánya

Butykosok. Mezőtúr



asszonnyal adandó hozományból. A Dunántúl több táján – az Őrségben, a baranyai katolikusoknál – azonban még a század közepén is fontos része a menyasszony hozományának. Legtovább a palóc vidékeken tartották fontosnak, hogy az ácsolt szekrény ne hiányozzon a menyasszony kelengyéből.

Az ácsolt ládánál újabb, korszerűbb tárolóbútor volt az asztalos készítette festett, tulipános láda, amely virágosrárt a 18. században élte. Ez is a menyasszony kelengyének részévé vált, megrendelői és készítői díszítésben igyekeztek követni a változó stílusáramlatokat. A század második felére azonban jórészt divatjamúlta váltak. Két újabb bútortípus szorította ki ezeket a használatból.

A ruhásszekrény csak igen későn terjedt el a magyar parasztság körében: a 18. századi árszabásokban még sem említették. Virágos festésű példányai a 19. század első felében kelengyebútorként szolgáltak, divatjuk azonban a 19. század közepére lehanyatlott.

A fiókos szekrény a 18. században jelent meg a magyarországi úri és polgári lakásokban. Parasiti használatáról a 19. század elejéről az ország egymástól távoli pontjairól van tudomásunk, tehát gyorsan terjedt.

Az ülóbútorok közül a kifelé ívelő karfájú fakanapok reprezentatív ülóbútorként való térnyerése már a 18. század elején elkezdődött. Az asztalosmesterek a lakóberendezési hagyományokhoz igazítva készítették sorokkanapé formában is, vagy ládát alakítottak ki az alján, ha a korábbi évszázadban kedvelt padlást kellett felváltania.

TÁPLÁLKOZÁS

A felső társalmi rétegek a 18. században elhagyták a köles és az árpa élelmiszerként történő fogyasztását, a kukoricaliszt és -dara felhasználását pedig bevezették. A parasztság a kukoricát elsősorban élelmiszerként fogadta el. A 18. században viszont többszöröződnek a parasiti konyvétel formái, ami azért meglepő, mert a főtt tészták fogyasztása is ebben a században terjedt. A gabona fogyasztásának legismertebb formája a magyar parasztságnál az egykorban a kenyér. Főétkezéseken főtt és meleg ételekhez és kiegészítő étkezés alapjaként szolgált. A parasztkultúrában egyes népi ételkapsán más tájon a kenyérfogyasztás fel sem merült. Így az Alföldön a tésztakészítéshoz, de az igazi főtt tésztákhoz is kenyeret ettek.

Az itáliai eredetű főtt tészták a magyarországi parasztsághoz a 17. században jutottak el. Befogadásuk terjedésük időszaka a 18. század. A magyar táplálékkultúrában a főtt tészták az egykori hús nélküli napok (szerda, péntek, szombat) ételei maradtak. A 19. század utolsó harmadában mintegy 60 kg/fő évi átlagos tésztafogyasztással számolt a statisztika. A tarbonya előzetesen

lítése a 18. század végéről valók, a 19. század első felében pedig már alföldi jellegzetességként tartották számon. Elsősorban tésztakását főztek belőle.

A húsfogyasztás mennyiségének becslése a táplálkozástörténeti kutatások egyik legvitatottabb kérdése. Pontosán értelmezhető adatok hiányában csak jelzésértékű lehet az a tény, hogy a 18. század folyamán a katonák fejadagja napi egy font (mintegy 0,5 kg) hús. 1846-ban egy francia kutató, Frederic Le Play részletes feljegyzéseket készített egy, a Heves megyei Hatvanban élő negyedtelkes jobbágycsalád életkörülményeiről. Ennek a családnak az egyévi átlagos hús- és halfogyasztása mintegy 74 kg/fő volt. Mintegy negyven évvel később készült statisztika szerint az országos átlag 33 kg/fő évente. A 19. század folyamán tehát a húsfogyasztás lehetősége egyre szélesebb társadalmi rétegek számára szűkült be. A baromfihús a paraszti rétegeknél csak ünnepnapon került az asztalra, míg a hétköznapi baromfifogyasztást a felsőbb társadalmi rétegek státuszszimbólumaként értékelték. Juhhúst csak a juhtartó vidékeken, főleg az Alföldön fogyasztottak, a Dunántúlon szinte egyáltalán nem. A marhahúsfogyasztás túlsúlya a 19. századra megszűnőben volt, mintegy harmadát tette csak ki az egész évben elfogyasztott húsmennyiségnek.

A 19. században a főétkezéseken heti három napon – kedden, csütörtökön és vasárnap – fogyasztottak húst. A leggyakoribb elkészítési mód a főzés volt, friss és tartósított (füstölt) húst egyaránt főztek, rendszerint egytálételben. Az ünnepi étkezéseknek, így a lakodalmaknak is állandó fogása volt a savanyú káposztából és húsból készült egytálétel. Ezt fokozatosan szorította ki a töltött káposzta, illetve az Alföldön a pörkölt. A friss marha- vagy baromfihúsból, zöldséggel főtt húsleves, amelybe aztán tésztát is főztek a 18. században vált ismertté a parasztság körében. A hús sütése viszont általában meglehetősen ritka volt. Kivétel ez alól a Közép-Dunántúl, ahol kisebb liba-, illetve malacsütő kemencét raktak a konyhában, egyes tájakon a fazekasok kacsasütő tepsiket is készítettek.

Az ételeket egy nagyobb közös tálból fogyasztották. A személyenként külön használt étkezőtányér a 19. század közepétől kezdett terjedni először az alföldi városok módosabb nagygazdáinál. A paraszti

Tálat tartó figura,
Hódmezővásárhely, 1871



Az álmódi Külcsey-kúria
konyhájának részlete





Pest megyei parasztok cifraszűrben.
Színezett rézmetszet, 1816

palócok • Szűkebb értelemben a Mátra és a Bükk északi lábainál, illetve az Ipoly völgyében élő magyar népesség neve. A 19. század elejétől a fogalmat – a nyelvjárási és a néprajzi rokon vonások alapján – kiterjesztették a Vágtól az Ipoly folyásáig terjedő terület lakosságára. [FZ]

Debreceni köznép.
Színezett acélmetszet, 1837



ság körében a fából készült kanál volt a legfontosabb evőeszköz a 19. században. Az asztali terítéken kés nem volt, a férfiak az állandóan maguknál hordott kést használták az étkezésnél. A villa használata pedig sok helyen a 20. század újítása.

AZ ÖLTÖZKÖDÉS EGYES ÚJ ELEMEI A 19. SZÁZADBAN

A 18. századi európai parasztság öltözködésének jellemző anyaga volt a vászon. Ebbe a távolabbi összefüggésbe illeszkedik az a tény, hogy a vászongatyát a nyári félévben felsőruhaként kezdték viselni. A század végén azonban a vékony gyolcsból ráncolt bő gatyák keltettek feltűnést a tőlünk nyugatabbra fekvő országok ekkor már pantallót viselő polgárságában. Ebből alakult ki a magyar nemzeti karaktert megjelenítő pásztori pásztor képe.

A 19. században vált jellegzetes ruhadarabbá a cifra-szűr. A díszítmények eredetileg a varrások megerősítésének szándékával keletkeztek, azonban hamarosan önálló életre keltek. A 18. század végén a vármegyék már erőteljesen tiltották a posztóval vagy kivarrással felcífrázott szűröket. A hímezett szűrök paraszti stílusa a szabadságharc bukása után, az önkényuralom éveiben telt meg nemzeti tartalommal, amikor emiatt tilalom alá is vetették készítését.

A 19. század kedvelt ruhadarabja volt a dolmány. Sikere összefüggött azzal, hogy a század elején, a nemzeti öntudatosodás korában könnyen korszerűsíthető, a párizsi divatlapokból kinézett ruhavonalakhoz közelíthető volt. A dolmány alakváltozásai ellenére megmaradt magyar ruhának, amiben a szabás egyes elemei mellett a díszítésnek volt szerepe.

A női viselet számos eleme is jelentős változásokon ment át. Általában elmondhatjuk, hogy a női viseletdarabok elkészítésében egyre növekedett a gyári előállítású, a kereskedelemben forgalmazott kelmék szerepe.

A számos különböző kendő közül a 19. század elejére annyira általánossá vált a vállkendő, hogy ahol hiányzott a viseletből, ott a lelkipásztorok szorgalmazták viselését. A felsőtesten viselt női ruhák közül a blúzszerű ujjasok csak a 19. század közepétől terjedtek. Ez a női parasztviselet polgárosodásának kifejezője is volt.

A subát a 18. század elejétől kezdve viselték az Alföld egyes tájain (Hajdúság, Nagykunság), valamint a Mátraalján. Leginkább az

időjárás viszontagságainak kitett pásztorok körében volt kedvelt. A 18. század közepétől a szűcsök a subák bőrének finomabb kikészítésére, csávázására törekedtek. Az ilyen bőrből szabott, irharátéttel, hímzéssel díszített subák azonban már nem a paraszti társadalom legalsó rétegében lévő pásztorok, hanem gazdáik számára készültek.

A török eredetű lábbeli, a csizma a 15–16. század fordulóján jelent meg Magyarországon. A sarkantyús csizma divatja a 18. században hódított, annyira, hogy a hatóságok igyekeztek tiltani tőle a parasztságot. A 19. század elején már sajátosan magyar viseletnek számított, mert míg Nyugat-Európában csak a katonai öltözetekhez vagy egyes munkákhoz viselték, Magyarországon minden társadalmi rétegben közkedvelt volt, annyira elterjedt, hogy az egész esztendőre elszegődött cselédek bérében is jelen volt az egy pár új és egy pár „fejelés” csizma.

A MAGÁNÉLET KERETEI

CSALÁD ÉS HÁZTARTÁS

A népszámlálások és más összeírások alapján rekonstruálható, hogy melyek voltak az iparosodás előtti társadalom jellemző családmmodelljei, hányan és kik éltek egy fedél alatt.

Az 1787-es népszámlálás idején az átlagos háztartásban 5,28 fő lakott együtt. A népesség többsége szülők és nem házas gyermekek alkotta egyszerű családban élt. A nagycsaládi együttélés csak az ország délkeleti részét és Baranya megyét, valamint a Felvidék középső részét jellemezte, de más vidékeken is sokan megtapasztalták az életciklus egy-egy szakaszában a többgenerációs együttélést.

Az együttélési szokások a 18–19. században nem voltak mozdulatlanok. A háztartások nagysága és bonyolultsága általában nőtt: az 1828-as összeírás idején országos átlagban már hatan éltek egy háztartásban. Az egyszerű családok háztartások által jellemzett terület összeszűkül.

Az együttélési formák alakulásában a gazdasági kényszer mellett kulturális tényezők, hagyományok is szerepet játszottak. Ennek következtében egyazon régió különböző nemzetiségeit egészen különböző háztartástípus jellemezte. A németeknél egyértelműen a nyugat-európai, egyszerű családmodell, míg a délszlávoknál a nagycsalád uralkodott.

A magyar etnikum egyes csoportjaiban, például a **palócoknál** a kulturális hagyományok is a nagycsaládi együttélés irányába hatottak. Ugyanakkor egyazon régióban is különböztek az egyes rétegek viszonyai. A nagy létszámú, bonyolult összetételű háztartások inkább a jobb módú jobbágyparasztnál fordultak elő, a földnélküli rétegeknél jóval ritkábban.

A kiscsaládokat a rokonsági tudat szálai kapcsolták nagyobb egységekbe, mely minden társadalmi rétegben igen elevenen élt. Megőrzéséhez a hagyomány parancsain túl közvetlen érdekek is fűződtek. Ilyen lehetett a társadalmi pozíció védelme: a birtoktalan nemesnek tudni kellett, melyik rokon őrzi a nemeslevelet, ősiségi jussának érvényesítése érdekében ismernie kellett a lezármazási vonalat is.

A rokonság ápolására a parasztok is nagy súlyt helyeztek, főleg a vérrokonságéra, de a házassági (sógorsági) és a választott rokonság (keresztkomaság) is erős köteleknek számított. A rokonságot legalább három nemzedékre visszamenően számon tartották.

FÉRFIAK ÉS NŐK

Az iparosodás előtti társadalomban mások voltak a nemek közti arányok, mint ma. Az újszülöttek között ugyan, kortól és társadalomtól függetlenül mintegy 6–8 százalékkal több a fiú, az össznépességen belüli férfitöbbség viszont már kifejezetten a hagyományos társadalomra volt jellemző. A nők halandóságát ráadásul jelentősen növelte a szülésekkel összefüggő magas halálozásuk.

A nemek helyét, szerepét a családi és társadalmi munkamegosztásban, egymáshoz való viszonyukat írott és íratlan szabályok sora rögzítette. A hagyományos magyar család apajogú volt. Az apát illette meg a családfő tiszte, ami szinte korlátlan hatalmat adott a család többi tagjával szemben. Ő gondoskodott a családtagok eltartásáról, képviselte őket a külvilág előtt, határozott pénzügyekben, házassági ügyekben.



Fűred vidéki lányok.
Színezett rézmetszet, 1816



Nő csipkegallérral. Borsos József olajfestménye, 1854

fiúsítás • Fiúörökös hiányában királyi engedéllyel, a leányok „fiúsításával” lehetővé vált, hogy a lányok örököljék a csak a férfiak számára adományozott nemesi birtokot. [FZ]

endogámia • A nemzetségen vagy településen, illetve bizonyos csoporton (vallási, etnikai) belüli házasság kötelezettsége. [FZ]

Brunszvik Teréz grófnő (1775–1861) • A magyarországi óvoda-ügy és nőnevelés úttörője. 1828-ban Budán Angyalkert néven megalapította az ország első óvodáját. Kezdeményezésére Pest-Budán kézimunkaiskola, illetve úgynevezett szorgalomiskola alakult árva gyermekek számára. [FZ]

Teleki Blanka grófnő (1806–1862) • A magyar nyelvű nőne-

velés egyik úttörője. 1846-ban Pesten nőnevelő intézetet nyitott olyan leányok számára, akik magyar nyelven magasabb fokú műveltséget akartak szerezni. A szabadságharc alatti és utáni tevékenysége miatt többéves börtönbüntetést szenvedett Kufsteinben. [FZ]

Karacs Teréz (1808–1892) • Tanítónő, írónő, a nőnevelés egyik úttörője. 1846-ban Miskolcon alapított demokratikus szellemű leánynevelő intézetet. [FZ]

Bezerédj Amália (1804–1837) • Írónő, a reformpolitikus Bezerédj István felesége. Férjével hidjai (Tolna megye) birtokukon „kisiskolát” (óvodát) állítottak jobbhagyóik gyermekei számára. *Flóri könyve* című műve a reformkor legsikeresebb gyermekkönyve volt, számos kiadást ért meg. [FZ]

Az egyes munkafajták élesen elkülönültek nemek és életkorok szerint. A paraszti családban a családfő és nagyobb fiai végezték a szántóföldi munkákat, a fuvarozást, a nagyállatok ellátását. A feleség dolga a ház, a lakás és a környezet rendben tartása, a kisebb gyermekek nevelése, az ételek elkészítése, a kert művelése, az apróbb állatok gondozása és a szövés-fonás volt. A másik nem munkájának végzését illetlenségnek tartották, a női munka pedig alacsonyabb rendűnek számított. Amíg a földművelés csaknem kizárólag gabonafélék termesztéséből állt, a nő csak kevés esetben, aratáskor vagy szénagyűjtéskor vett részt benne. Az új mezőgazdaságra jellemző kapásnövények elterjedése a női munkaerő fokozott igénybevételével járt.

A nők lehetőségei csak bizonyos élethelyzetekben tárgultak ki, elsősorban özvegyiségre jutásukkor. Az özvegy nő gyermekei nagykorúságáig benne ült férje birtokában, teljes hatáskörrel és gyakran sikerrel vezette a gazdaságot. A nemes özvegy a családot megillető politikai jogokat is gyakorolhatta képviselője útján. A férfiágon kiháló családokban a lányok **fiúsításával** hátrították el a magszakadást, és a birtokoknak a koronára háramlását. A céhes polgároknál az özvegy a kezére jutott műhelyt vagy üzletet ritkán vitte maga tovább: általában új házasságot kellett kötnie, többnyire a mesterség folytatására képes segéddel vagy mesterrel.

A párválasztásban legtöbb helyen felismerhető a társadalmi zárttság. A nemesek a birtokra és a család tekintélyére nézve is magukhoz illőt kerestek házastársul. Még a város lakó nemesek is ritkán kötötték házasságot polgárokkal. A *suba subával*, *guba gubával* közmondással kifejezett törekvés a társadalom minden rétegének párválasztását jellemezte.

Az **endogámia** általában települési vonatkozásban is érvényesült: előnyben részesítették a helyieket vagy bizonyos szomszéd településeket. A vallási és etnikai endogámiára való törekvés tovább szűkítette a lehetséges házastársak körét. A sokféle korlátozás végül a rokoni szálak kibogozhatatlan hálóját eredményezte.

A házassági jog 1895-ig teljesen egyházi fennhatóság alatt maradt. A válást csak a protestáns egyházak engedélyezték, de ezzel a lehetőséggel híveik csak elenyésző számban éltek.

A reformkor társadalmi mozgalmában aktív szereplőként is találunk nőket, és a nőnevelés témája is felbukkant a közgondolkodásban. A nők először a hagyományos női szerepekkel összeegyeztethető pályákon, elsősorban a nevelésügy területén léptek ki a magánélet köréből. Az óvodaalapító **Brunszvik Teréz**, a leánynevelés úttörője, **Teleki Blanka** és **Karacs Teréz**, a gyermekkönyvíró **Bezerédj Amália** tevékenységének a társadalom modernizálását szorgalmazó férfiak is elismeréssel adóztak. Az olyan megnyilvánulások azonban, amelyek a nők egyenlőségét, az egyetemi tanulás lehetőségét, netán politikai jogokat követeltek, egyelőre mosolyt fakasztó különbségnek számítottak.